

Borhi László

Nagyhatalmak és gyenge államok a nemzetközi térben

Az erő, akárcsak a gyengeség viszonylagos. Amikor a jaltai konferencián Churchill szóba hozta a Vatikánt, Sztálin megkérdezte, vajon hány hadosztálya van a pápai államnak. Az említett államalakulat ugyan minden bizonnyal elmaradt a Szovjetuniótól a hatalomnak ebben a kritériumában, *vonzereje*, másszóval az általa birtokolt *soft power* azonban felülmúlta Moszkvát. Ha ezen a téren is erős a bolsevik állam — márpedig az utolsó pillanatban is ebben a hitben ringatta magát a szovjet vezetés — talán még ma is létezhetne a Szovjetunió és európai érdekszférája, hiszen a a hatalom fontos fokmérőjének számító fegyveres erők nagyságának tekintetében a Szovjetunió még a felbomlása előtt is a második volt a világon. Az is igaz, hogy gazdasági ereje messze elmaradt fő vetélytársától, hiszen 1960 és 1980 között a világ össztermelésének 12 százalékát adta, míg az Egyesült Államok ennek a dupláját.

Kevés államról mondható el, hogy abszolút mértékben erős, és ugyanez elmondható a gyengeségről is. Lichtenstein pénzügyi nagyhatalom, ám ez aligha mondható el katonai erejéről, és nem pont erre az államra gondolunk, amikor „nagyhatalmak”-ról beszélünk. Nem nehéz belátni, hogy bár Csehszlovákia gazdasági és katonai nagyhatalom volt a két világháború közötti Magyarországhoz képest, képességei messze elmaradtak az akkori szuperhatalom, Németország mögött.

A hatalmi képességek viszonylagossága miatt célszerűnek látszik azokat az államokat „gyengé”-nek tekinteni, amelyek a 20. század során hosszabb vagy rövidebb ideig más állam, vagy államok fennhatósága alatt álltak. Ezen a ponton fontos különbséget tenni a külső uralom formái között. A nyugat-európaiak gyakran érezték, főleg amikor a számukra nem tetsző biztonságpolitikai döntés született, hogy az Egyesült Államok fennhatósága alatt állnak. A neves brit politológus, Hedley Bull besorolását elfogadva azonban Nyugat-Európában amerikai uralom (*mastery*), a szovjet érdekszférában viszont dominancia, majd később, a hatvanas évektől, hegemonia érvényesült. Az uralom két utóbbi formája a szuverenitás elvesztését feltételezi, hiszen ezekben az esetekben a helyi kormányzat külső forrás igénybevételével tartja fenn a hatalmát. A dominancia kritériuma sem támadhatatlan, hiszen például a még manapság is közepes hatalomnak mondott, ám abban az időben nagyhatalomnak minősülő Franciaország a

második világháború alatt öt éven át német uralom alatt állt. Ennek ellenére használható lehet gyengének tekinteni azokat az államokat, melyeknek sorsa *huzamosabb* ideig idegen hatalmak döntéseinek volt a függvénye.

A nemzetközi kapcsolatok története leginkább a nagyhatalmak harcát mutatja be a hatalomért, illetve a biztonságért. E két elem ugyanannak az éremnek a két oldala, hiszen ami egy szempontból a biztonságra irányul, más nézőpontból az uralom kiterjesztésének látszik.¹ A realista külpolitikai iskola szerint a nemzetközi tér struktúráját csak a nemzetközi politika szereplői, a nemzetállamok közötti hatalom eloszlásának változásai hozzák létre. Egyesek szerint a nemzetközi politika központi kormányzat híján anarchikus és hajlamos a fegyveres konfliktusra. Ezzel szemben Marc Trachtenberg úgy véli, hogy a nagyhatalmak érdeke a konfliktusok békés rendezése, és amennyiben kizárólag hatalmi szempontokat vesznek figyelembe, a nemzetközi rendszer önszabályozó, tehát békés is lehet. Mindenesetre a nemzetközi politika „biliárdgolyó” modellje szerint a hatalmi tér szereplői külső behatásokra reagálnak és a belső berendezkedésüket nem veszi figyelembe.

Ez a megközelítés kevés figyelmet szentel a nemzetközi politikai jelentéktelenebb résztvevőinek, holott ismert, hogy kis államok időről időre képesek arra, hogy befolyásolják a nagyhatalmak viselkedését. Ausztria, amely a második világháború után négyhatalmi megszállás alá került, fontos volt a nyugati biztonság szempontjából. Sebezhetőségét kihasználva Ausztria képes volt jelentős amerikai gazdasági segílyt kicsikarni, olyannyira, hogy egy főre számítva Ausztria kapta a legnagyobb amerikai segílyt a második világháború után. Ez a lehetőség a kizárólagosan szovjet megszállás alá került Magyarország számára nem volt nyitva. Moszkva számára Magyarország, a Nyugat részére pedig Ausztria megtartása látszott fontosnak. Saját gyengeségét aknáztta ki 1961-ben az NDK is. Ekkor drámai mértékben megemelkedett a Nyugat-Berlinen keresztül az NSZK-ba távozó kelet-német lakosok száma. Ez pedig létében fenyegette a kommunista német államot. Walter Ulbricht számára kézenfekvő volt a megoldás: meg kell szüntetni a város keleti és nyugati fele közötti átjárhatóságot. Akaratát sikerült érvényesítenie annak ellenére, hogy a négyhatalmi ellenőrzés alatt álló város két részének fallal történő elhatárolása megszegte a nagyhatalmak között fennálló megállapodást, mely szerint Berlin helyzetét csak közös megállapodás alapján lehet megváltoztatni. Ulbricht rávette Hruscsov

¹ Robert Jervis biztonsági dilemmának nevezi, amikor egy ország fegyverkezésbe vagy területi terjeszkedésbe fog biztonságának erősítésére, ám ellenfele ezeket a lépéseket egy ellene tervezett támadás előkészületének érzékeli, ami ellenlépések megtételére készteti.

szovjet pártfőtitkárt a berlini fal puccsszerű felépítésére. Hruscsov annak ellenére járult hozzá Ulbricht elgondolásához, hogy ezzel szovjet–amerikai összecsapást kockáztatott. A hatalma teljében levő Szovjetunió nem akarta elveszteni legfontosabb szövetségését, amely szovjet beavatkozás nélkül nem volt életképes.

Ám nem kizárólag stratégiai érdekek révén tarthatják markukban a kisebb országok nagyhatalmi támogatóikat. Dél-Vietnamban aligha volt az Egyesült Államoknak különösebb biztonsági érdeke, gazdasági pedig különösen nem, a két országot korábban nem kötötte össze semmilyen érdek, kulturális vagy történelmi hagyomány. A kommunista világösszeesküvéstől rettegő amerikai vezetés azonban végzetes következményt vizionált arra az esetre, ha a védnöksége alatt álló dél-vietnami állam kommunista, és ezen keresztül kínai vagy szovjet befolyás alá kerül. De a vietnami fegyveres beavatkozásban más szempontok is szerepet játszottak, olyanok, amelyek a mai napig kétségessé teszik azon tétel igazát, mely szerint a nagyhatalmak kényükre-kedvükre befolyásolhatják a nekik kiszolgáltatott szövetségeseket. A washingtoni vezetés, Johnson elnökkel az élen nem akarta megengedni magának, hogy cserben hagyja szövetségését, hiszen ezzel csorbult volna a szabad világ vezető hatalmaként élvezett *tekintélye*. Elveszthette volna *megbízhatóságát* is szövetségesei, valamint más, egyik irányban sem elkötelezett államok szemében, ami Moszkva malmára hajthatta volna a vizet. Ezen megfontolásokat kihasználva a korrupt és inkompetens dél-vietnami vezetés képes volt fokozatosan katonailag is behúzni az USA-t északi szomszédjával folyó konfliktusába, annak ellenére, hogy az amerikai hírszerzés szerint nem volt megnyerhető a háború. Észak és Dél konfliktusa befolyásolta a szovjet politikát is. Moszkva érdekelt volt a kelet–nyugati konfliktus tompításában és a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében. Ezt a törekvést zavarta meg az amerikai intervenció. Moszkva nem engedhette meg magának, hogy vetélytársa, Kína tűnjön fel a nemzetközi kommunista mozgalom vezető hatalmának, ezért kénytelen volt kiállni vietnami szövetségesei mellett annak ellenére, hogy a szovjet vezetés szkeptikus volt a vietnami kommunisták győzelmi esélyeit illetően. Nem véletlen, hogy a szovjet vezetés Peking rosszallása ellenére kompromisszumos békét szeretett volna Hanoi és Washington között, hiszen katonai és gazdasági érdeke a szovjet–amerikai viszony rendezését, és nem kielezését diktálta.

Az amerikaiak vietnami fiaskójánál is rosszabbul járt Sztálin Észak-Koreával. Bár nincsen teljes egyetértés a történészek között abban a tekintetben, hogy ki kit manipulált a koreai háború kirobbanásakor, úgy tűnik, nem volt egyértelmű, kié a domináns szerep Kim Ir Szen és a szovjet

vezetők kapcsolatában. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Kim sikerrel győzte meg a vonakodó Sztálint, hogy forradalmi helyzet van Korea déli részén, és ezért támogassa a Szöul ellen indított offenzívát. Mivel az Egyesült Államok megvetette a lábát Japánban, Sztálin azt remélte, hogy a várt északi győzelem megerősíti a szovjet biztonságot. Acheson amerikai külügyminiszter 1949-ben elmondott beszédében Koreát nem nevezte meg olyan területként, amely az amerikai biztonság részét képezi, így a moszkvai vezetés azzal számolt, hogy az Egyesült Államok semleges marad a konfliktusban. A szovjet biztonság érdekében támogatott háború balul sült el. München és a Hitler megbékítésére irányuló chamberlaini politika emlékezetes kudarca éreztette hatását. Washington úgy értelmezte, hogy a koreai támadást maga Sztálin rendelte el, és az része egy kommunista mestertervnek a világ leigázására. A koreai háború miatt kezdett bele az Egyesült Államok a fegyverkezési versenybe, amely végül térdre kényszerítette riválisát. Bár a nukleáris és hagyományos haderőre történő nyakló nélküli költsékezést — Gorbacsov szerint Moszkva a költségvetés 30 százalékát szánta erre a célra — nem minden szakember teszi közvetlenül felelőssé a szovjet rendszer összeomlásáért, a fegyverkezés verseny végzetesen aláásta a kommunista nagyhatalom gazdasági erejét. A koreai háború tehát nagyobb biztonság helyett — hosszú távon — valószínűleg a szovjet összeomlást siettetette.

Hasonlóan járt a közepes hatalomnak számító Ausztria–Magyarország, melynek végzetét nem nagyhatalmak, az oszmánok vagy a poroszok okozták, hanem egy balkáni kis ország. A Szerbia ellen indított offenzíva a Monarchia integritását és biztonságát volt hivatott erősíteni, ehelyett a világháború révén a felbomlásához vezetett. A nagyhatalmi határozatlanság és a kis országok nagyhatalmi törekvéseinek kedvezőtlen egyvelege okozta Közép-Európa két világháború közötti instabilitását. Egy történész megjegyezte, hogy a háború után Párizs volt a világ kormányzati központja, de hatalma soha sem volt akkora, amilyenek akkor és azóta elképzelték, és az ott összegyűlt államférfiak képtelenek voltak irányítani az eseményeket. A győztes utódállamok legalább akkora szerepet játszottak a háború utáni rendezésben, mint Lloyd George vagy Clemenceau. Eduard Benešnek hatalmas befolyása volt az antantra, illetve a csehszlovák határok kijelölésére. Bár az antant hatalmak a független nemzetállamok létrehozásától az európai stabilitás és biztonság erősödését várták, ez nem következett be. Sőt, egy magas rangú brit diplomata, Sir Robert Vansittart úgy látta, hogy „mindezen államok, mint például Franciaország, megszállottan igyekeznek mindent megtartani, amit a háború eredményeként kaptak és fenntartani a status quot azokkal a szomszédokkal szemben akiket kiraboltak [...]”. Románia és

Jugoszlávia a nemzetiségi konfliktusok [...] és a felelőtlen sovinizmus miatt megbízhatatlan szövetséges az elérhetetlen biztonságért folyó küzdelemben”.²

Három utódállam, Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia szövetkezett egymással a magyar revíziós törekvések ellen. Rendhagyó szövetségi rendszer volt, hiszen az ország, amely ellen irányult, a szövetség minden egyes tagállamánál gyengébb volt. Általában olyan, fenyegető hatalommal szemben szövetkeznek sebezhető államok, amely a szövetségi rendszer minden egyes tagjánál, sőt, a tagállamok összeségénél is erősebb. A belső ellentétek által gyötört Kisantant nem volt képes stabilizálni a Németország és a Szovjetunió között elterülő területet. Nem véletlen, hogy a brit külpolitika a második világháború előestéjére arra jutott, hogy a német nagyhatalmi hegemonia elfogadható megoldás a térség számára. A Foreign Office befolyásos tanácsadója, a történész E. H. Carr úgy vélte, hogy a térségen a Szovjetunióknak és Németországnak kell osztoznia. Chamberlain politikája akár egy tudatos külpolitikai irányvonalként is értelmezhető, melynek az volt a célja, hogy a brit politika számára nem elsődleges fontosságú térséget átengedje a német hegemonia stabilizáló erejének.

Az eddigiekben a kis államok lehetőségeiről esett szó a nemzetközi politikában. A továbbiakban az 1942 és 1989 közötti korszakot tekintjük át Magyarországon példáján keresztül, amikor a közép-európai kis államok nem voltak saját sorsuk irányítói.

Először nézzük a sokat emlegetett kiugrás problémáját. Ismert, hogy 1942 nyarától először Magyarország, majd Románia, Finnország és Bulgária titkos csatornákon keresztül felvette a kapcsolatokat a szövetséges hatalmakkal, főként az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával. Finnország Moszkvában kopogtatott, ám Sztálin arra hivatkozva, hogy Helsinki békevágya nem őszinte, elzárkózott a tárgyalásoktól egészen addig, amíg biztossá nem vált, hogy Finnország szovjet megszállás alá kerül. Bár néhányan a mai, illetve a korábbi történetírás képviselői közül Kállay Miklós miniszterelnöknek tulajdonították a magyar kiugrási kísérlet kudarcát, a vonatkozó iratanyag arra utal, hogy a szövetségeseket nem érdekelte az a lehetőség, hogy leválasszák Németországról a csatlós hatalmokat. Adolph Berle külügyi államtitkár, Roosevelt bizalmasa akart élni a kínálkozó lehetőséggel, de álláspontjával magára maradt az amerikai vezetésen belül. 1943 januárjában a szövetségesek a szovjet vezetésre való tekintettel elfogadták a feltétel nélküli megadás elvét, és ezzel mindenki számára világossá tették, hogy nem érdekeltek

²² Idézi Lojkó Miklós, *Conservative Realignment in British Policy on Central Europe and the Balkans During the Early Intewar Years*. In: *Európa, nemzet, külpolitika – tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Szerk. Borhi László. Aura Kiadó, Budapest 2010. 153–170.

a tengely széttörésében. London és Washington elutasító magatartásban szerepet játszott, hogy a tapogatózásokat gyanúsak tartották, illetve, és ez fontos szempont volt, a német megszállás veszélye miatt vállalhatatlannak tartották a szakítást Berlinnel egészen addig, amíg szövetséges csapatok nem érik el az érintett ország határát.

Változás a szövetségesek álláspontjában akkor következett be, amikor 1943 kora őszén a quebeci konferencián Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök megállapodott, hogy a második front megnyitására Normandiában kerül sor, az eredeti terv szerint 1944 májusában. Hirtelen fontos lett a csatlós államok kiválása, amit azok a kedvező békefeltételek reményében egyre inkább sürgettek. Ennek oka kiderül egy iratból, amely Averrel Harriman moszkvai amerikai nagykövet levelezését, feljegyzéseit tartalmazó sok ezernyi dokumentum között található. Eszerint a partraszállás sikere érdekében gondoskodni kellett arról, hogy minél kevesebb német egység legyen a helyszínen: például úgy, hogy a németeket csapataik kivonására kényszerítik. Ezt úgy is el lehetett érni, ha csatlósai árulása miatt Hitler rákényszerül, hogy megszállja őket. Ennek megfelelően az egyesített vezérkari főnökök 1943 novemberi döntése értelmében kikellett kényszeríteni Magyarországot és Románia kiugrását a háborúból „még abban az esetben is, ha ez német megszállással jár”. Erre kapott utasítást Allen Dulles, az amerikai hírszerzés svájci rezidense, a kiugrási tárgyalások aktív résztvevője azzal, hogy „már értesítettük Adolfot és a fiait”, ahol is ez a megjegyzés feltehetően, bár nem bizonyíthatóan, Hitlerre és közelebbről nem meghatározható alárendeltjeire vonatkozik. Hitelt érdemlő forrás szerint a kiugrásért cserében soha semmilyen engedményt nem kínáltak sem a britek sem az amerikaiak, még annyit sem, hogy Magyarországot felszabadított országgént kezelik.

Megkockáztatható tehát az a következtetés, hogy az akkori magyar vezetés számára nem volt lehetőség az ország szuverenitásának fenntartására. A kiugrás sikerének vagy kudarcának kulcsa nem Budapesten volt. Sőt, a béketapogatózásokat a partraszállás sikere érdekében arra használták fel, amit Kállay leginkább szeretett volna elkerülni: az ország német megszállására.

Sztálin már 1940 novemberében bejelentette igényét a Balkán, különösen Románia és Bulgária ellenőrzésére. Molotov azonban hiába vetette fel az ötletet Hitlernek, a Führer hallani sem akart erről. Mindez nem szegte kedvét a szovjet vezetésnek, mert amikor Eden brit külügyminiszter 1941 decemberében a szovjet fővárosba látogatott, az európai stabilitásra hivatkozva Sztálin

bejelentette igényét a kontinens keleti felére. A brit nagyhatalmi státusra tekintettel a britek nem zárkóztak el attól, hogy az érdekszférák elhatárolására törekedve egyezzenek meg a szovjetekkel. A Foreign Office már 1943 elején javaslatot tett az amerikaiaknak, hogy egy globális megállapodás keretein belül át kell engedni Romániát és a többi, a szovjet határ mellett fekvő országot a „farkasok”-nak. Churchill úgynevezett százalékos — a szovjet, illetve a brit befolyás mértékét százalékokban meghatározó — alkuja 1944 októberében abból a felismerésből fakadt, hogy amerikai támogatás híján olyan megállapodásra kell jutni Moszkvával, amely garantálja a brit birodalmi státust a Közel-Keleten és konszolidálja Nyugat-Európát.

Az újabb levéltári kutatások fényében érvényét veszítette az a sokak által képviselt álláspont, miszerint a Szovjetunió az amerikai terjeszkedés miatt döntött az általa megszállt területek szovjetizálása mellett. Valójában a szovjet megszállás ténye predesztinálta a megszállt — ha úgy tetszik: felszabadított — országok jövőjét.

Egyoldalú volt ugyanis az a történelmi megközelítés, amely a szovjet politikát a bolsevizására redukálta. Levéltári források arra utalnak, hogy legalább ilyen fontos eleme volt a szovjet politikának a hagyományos birodalmi expanzió, melynek eredményeként legkésőbb 1946-ra a megszállt területekből szovjet katonai és gazdasági tér lett. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnöke már 1945-ben eltilthatta nyugati kollégáit az országba történő belépéstől arra hivatkozva, hogy „ez a mi területünk és mi mondjuk meg ki léphet be”. Nagy Ferenc miniszterelnöknek nem állt hatalmában leszállási jogot adni egy amerikai polgári légitársaságnak, mivel a magyar légtér fölött nem diszponált. 1945-ben született meg az a megállapodás, melynek értelmében a magyar gazdaság legfontosabb részei — a nehézipar, bányászat és a közlekedés stratégiai ágazatai — szovjet tulajdonba kerültek, ami keleti irányba orientálta a magyar külkereskedelmet. Románia egyébként az európai győzelem napján kötött szinte azonos tartalmú megállapodást Moszkvával. Hans Morgenthau szerint a gazdasági expanzió egyszerre önmagában való cél, illetve a politikai terjeszkedés eszköze. Albert Hirschmann kimutatta, hogy olyan államok esetében, melyek nemzeti össztermékük jelentős részét a külső gazdasági kapcsolatokból realizálják, politikai ellenőrzést jelent, ha egyetlen ország 30 százaléknál nagyobb hányaddal részesedik a külkereskedelmi forgalmából. Nem véletlenül jegyezte meg az amerikai követ 1946 márciusában, hogy a szovjet kontroll erősebb a magyar gazdaságban, mint a német volt, és az ország egy éven belül szovjet gazdasági gyarmattá vált. 1945 eredményeként a szovjet katonai perifériát kiterjesztették Európa szívéig. Katonai

értelemben Magyarországot egy 1946. évi egyezmény tagozta be a szovjet katonai térbe, amennyiben a magyar állam költségére biztosította Moszkva számára az ország területének korlátozás nélküli használatát, és ez a megállapodás érdemben később sem változott. Tekintve, hogy a Szovjetunió hatalmas helyi katonai fölénye miatt az Egyesült Államoknak akkor sem lett volna lehetősége arra, hogy kétségbe vonja a szovjetek helyi uralmát, ha erre meg lett volna Washingtonban a politikai szándék, nehéz elképzelni, hogy külső támasz híján mit tehetett volna a magyar politika másként, hogy elkerülje mindezt.³ Márpedig 1948-ig még az amerikai külpolitika is elfogadta a szovjet uralmat, a britről nem is beszélve. Mind Washington, mind London a stabilitás szempontjából értékelte a kelet-európai helyzetet. Talán úgy lehetne megfogalmazni álláspontjukat, hogy a nagyhatalmi hegemóniát és kontinentális stabilitást egymást erősítő állapotként kezelték. Washington 1948 után változtatott ezen a filozófián.

A kis államok eszköztelenségét példázza a csehszlovák eset. Benešnél szovjetbarátabb vezető egész Európában nem akadt. Kárpátalját már 1941-ben felajánlotta a Szovjetuniónak. 1943 végén barátsági egyezményt kötött a Szovjetunióval és a térség további sorsára gondolva sürgette, hogy ne a britek, hanem a Szovjetunió szállja meg Magyarországot. A csehszlovák vezetés az 1938. évi müncheni megállapodás miatt csalódott a nyugati hatalmakban és Moszkvában látta a biztonság garanciáját. Prága a legjelentéktelenebb külpolitikai kérdésekben is Moszkva mellé állt abban a reményben, hogy megőrizheti belpolitikai függetlenségét. Mindez nem volt elég ahhoz, hogy utolsóként bár, de ne kerüljön sor a kommunista hatalomátvételre. Közvetve a prágai puccs történelemformáló szerepet játszott. A berlini blokádnak ez adta a döntő lökést az amerikai és a nyugat-európai biztonság formális összekapcsolásának, vagyis a NATO megalapításának.

Tekintve, hogy a szovjet zóna tagállamai külső hatalmi forrást vettek igénybe ahhoz, hogy fenntartsák az uralmukat, kijelenthető, hogy elvesztették vesztfáliai értelemben vett szuverenitásukat. A szovjet zónába betagozott országok — legalábbis az ötvenes években — felfoghatók sztálinista berendezkedésű kliensállamokként, melyek politikai, gazdasági és katonai szolgáltatásokat teljesítettek a birodalmi központ számára.⁴ Az 1953. évi kelet-német felkelés és

³ Washingtonban részben a magyar demokratikus erők tehetetlenségét okolták a kommunista térhódításáért, és ezzel indokolták, hogy az amerikai külpolitika nem támogatja a demokratikus pártokat. Magyar részről kigazda politikusok viszont azzal indokolták a kommunista követelések elfogadását, hogy nem számíthatnak külső támaszra.

⁴ Az ötvenes évek elején súlyos gazdasági problémát okoztak a szovjet gazdasági követelések, melyeknek csak egy részét sikerült a magyar vezetésnek elhárítania. Ugyanakkor a moszkva vezetés felháborodására a magyar gazdaság

az 1956. évi magyar forradalom kudarcra rámutatott, hogy a szuverenitás helyreállítására nincsen lehetőség. Hruscsov 1956-ban megmondta Tito marsallnak, hogy bármit megtesz Magyarország megtartása érdekében. Ennek okát megvilágítja Gorbacsov ellenzékének a vádja, miszerint a pártvezető elvesztegeti a második világháborús győzelem területi hozadékát és a Szovjetunió visszakerül a két világháború közötti perifériára. Vagyis, Moszkva globális hatalmi helyzete a közép-európai érdekszférából táplálkozott. Lényegében a térség a szovjet nukleáris ütőerő foglya volt: külső hatalom csak egy pusztító atomháború kockázatásával avatkozhatott volna be katonai erővel, abban pedig nem volt érdekelt a szovjet vezetés, hogy az Egyesült Államokkal közösen rendezze a térség sorsát egy átfogó megállapodás keretein belül.

Ebből az amerikai politika levonta a következtetést: a csatlós államok helyzete csak abban az esetben változhat, ha a Szovjetunióban történik változás. Tekintve, hogy a nemzeti szuverenitás nem volt helyreállítható, függetlenedésre kizárólag a szovjet hegemónikus tér keretein belül kerülhetett sor.

Jó példa erre Románia, mely a szovjet tömb országai közül a leginkább élt ezzel a lehetőséggel. Bukarest építette ki a legszorosabb politikai kapcsolatokat a NATO-hatalmakkal, nem vett részt a Varsói Szerződés katonai integrációjában. Ceaușescu, aki világpolitikai szerepre törekedett, közvetítő szerepet vállalt az arab–izraeli konfliktusban, Vietnamban és a kínai–amerikai viszony rendezésében. Amikor azonban Brezsnyev nem vette igénybe Bukarest szolgálatait a prágai tavasz katonai leverésében, a szovjet vezetés érzékeltette, hogy Nicolae Ceaușescu politikája is feszegeti a moszkvai tűréshatárt. A román hírszerzés szovjet katonai beavatkozástól tartott, s Bukarest megértette az üzenetet.

Aznap, amikor a Szovjetunió felbomlott, talán vigasztalásképpen, Bush amerikai elnök levelet fogalmazott a „barátjának” nevezett Mihail Gorbacsovnak. Kijelentette: „közösen felszabadítottuk Kelet-Európát és egyesítettük Németországot”. Amennyiben ez így van, az alátámasztja azt a neorealista álláspontot, miszerint rendszerszintű változást a nemzetközi tér szerkezetében csak a hatalom eloszlásának változása okozhat a nemzetközi tér szereplői, a nemzetállamok között. Vagyis: a nemzetközi politikai szereplőinek belső fejleményei nem játszanak szerepet. Mark Kramer szerint már a hidegháborúban is előfordult, hogy belpolitikai fejlemény megakadályozta a nemzetközi tér átalakulását. Mégpedig 1953-ban, amikor a Kremlen

nem volt képes időben teljesíteni a Szovjetunió megrendeléseit, és a kiszállított ipari termékek gyakran silány minőségűek voltak.

belül, Hruscsov, Berija és Malenkov között lezajlott hatalmi harc véget vetett a hidegháborús szembenállás lezárására irányuló kezdeményezésnek, amelyet a Lavrentyij Berija nevével fémjelzett szovjet vezetés még a leszámolás előtt kezdeményezett.

Valójában azonban a történeti kutatások nem látszanak alátámasztani azt a felfogást, hogy a kommunista rendszerek felszámolását és két pólusú világrendszer átalakulását a vezető nagyhatalmak Európa egyesítéséről szóló megállapodása okozta.

Kétségtelen, hogy a változáshoz szükséges nemzetközi környezetet Gorbacsov 1987-től folytatott reformpolitikája teremtette meg, valamint az, hogy Gorbacsov nem kötelezte el magát a kommunista rendszerek fegyveres erővel történő fenntartása mellett. A szovjet haderő bevetése egyszerre két helyen még 1956-ban is problémát jelentett volna, amikor pedig a Szovjetunió erejének teljében volt. Ugyanakkor tévedés, amit Gorbacsov hazai kritikusan állítottak, hogy tudniillik Gorbacsov tudatosan felszámolta a második világháború után létrejött nemzetközi rendszert. Nyilvánosan „közös európai ház”-ról beszélt, ám világossá tette, hogy a külpolitikai átalakulásnak a „második világháború után létrejött realitások” keretein belül kell maradniuk, a Varsói Szerződés pedig sérthetetlen. Sem ő, sem munkatársai nem hagytak kétséget afelől sem, hogy a változásoknak a szocialista rendszer fölényét kell biztosítaniuk.

A NATO-hatalmak számára világos volt, hogy a politikai és gazdasági válsággal küzdő kommunista országoknak mélyenszántó reformokra van szükségük ahhoz, hogy elkerüljék az összeomlást és a térség ezzel járó destabilizálódását. Ugyanakkor a teljes demokratizálódás — és ami ezzel járhatott: a szovjet hegemonia visszaszorulása — veszélyeket is hordozott. Elsősorban a nyugatbarát Gorbacsov bukását. Tartani lehetett egy „balkáni” forgatókönyvtől, a volt szovjet térség teljes anarchiába való süllyedésétől, vagy akár attól is, hogy a szovjet hegemoniát egy nem sokkal kívánatosabb német uralom válthatja fel. A fő szempont azonban a Szovjetunió kérdése volt, hiszen az amerikaiak — Bush elnök retorikája ellenére — ezen a reláción keresztül szemlélték a kelet-európai politikát.

Az amerikai elképzelés tehát hangsúlyozottan nem vonatkozott a Varsói Szerződés felszámolására, hiszen könnyű belátni, hogy ez akár a NATO létét is kockára tette volna. Belpolitikai tekintetben pedig a piacgazdaság fokozatos bevezetését és politikai átalakulást tartották kívánatosnak, de úgy, hogy a demokratikus pártok a kommunistákkal osztoznak a hatalmon. Ezt az álláspontot osztották Washington szövetségesei is, valamint az európai gazdasági közösség és a NATO is. A stabilitás és a nemzeti függetlenség még nem látszott

egymást kiegészítő feltételnek, a rossz, de kiszámítható világból egy kiszámíthatatlanba való átmenet nem látszott veszélytelennek. Nem véletlen, hogy 1989 júliusában az amerikai politika azon mesterkedett, hogy hatalmon tartsa Jaruzelskit, akit washingtoni látogatásra hívtak miután a lengyel választáson a kommunisták megsemmisítő vereséget szenvedtek. Az amerikai politikai paradigma váltása valamikor 1990 tavaszán kezdődött, amikor kezdett világossá válni, hogy a szovjet térségben kialakuló biztonsági űrt esetleg az Egyesült Államoknak kell betöltenie.

Mindebből az következik, hogy a kommunista rendszer összeomlása, és a Varsói Szerződés felszámolása nem kizárólag a nemzetközi politika átrendeződésének volt a következménye, hanem a lengyel és a magyar belpolitikai átalakulása, amely a nemzetközi rend megváltozásához, egyebek között a német egyesítéshez vezetett. A német egyesítésre nem kerülhetett volna sor, ha a magyar vezetés nem egyezik bele az NDK állampolgárok átengedésébe Ausztriába, ami végzetesen destabilizálta a kelet-német államot. Az erről szóló a döntés azonban nem egyik pillanatról a másikra született meg, és nem is legfelül, hanem a pártvezetés, az ellenzék, a civil társadalom különböző szintjein érlelődött. Kis lépések — előre nem látható és nem is feltétlenül kívánt — kumulatív eredménye volt a határ megnyitásáról szóló döntés, mely tükrözte az egész átalakulás dinamikáját.

Végső soron tehát olyan kis államokból indult el a nemzetközi átrendeződés, amelyek korábban nem rendelkeztek a nemzetközi térben elfoglalt helyükről. Itt tehát többről van szó, mint a gyengék nyomásgyakorló képességéről. Felmerül a kérdés: milyen körülmények között kerülhetett sor arra, hogy az érintett országok kilépjenek a szovjet hegemónikus tér által szabott kényszerzubbonyból?

1988-ban a Varsói Szerződés politikai tanácskozó testületének ülésén Eduard Sevardnadze, a Szovjetunió külügyminisztere fontos bejelentést tett: a Szovjetunió elvesztette a hidegháborút. Mindez a nemzetközi politika szabályai szerint arra indíthatta a vesztes fél szövetségeseit, hogy egy erősebb hegemón hatalom mellett keressék biztonságukat. Nem beszélve arról, hogy a gorbacsovi reform kudarcát nyögő szovjet gazdaság már arra sem volt képes, hogy kifizesse a KGST-ből oda áramló árukat és még kevésbé arra, hogy az eladósodottság tengerében fuldokló kliens államokat, Magyarországot és Lengyelországot kölcsönökkel mentse ki a pénzügyi bajból. Gorbacsov kutyaszorítóban volt. Politikai ellenfelei azzal vádolták, hogy leépíti a Szovjetunió stratégiai hadállásait, ugyanakkor viszont, ha katonai eszközökhöz nyúlt volna, saját reformtörekvéseit érvénytelenítette volna. Jacques Levesque kanadai történész talán túl messzire

ment, amikor azt állította, hogy a gorbacsovi politika „jóindulatúan elhanyagolta” Kelet-Európát. Az is kétséges, hogy a térség elvesztette volna katonai és gazdasági jelentőségét a Szovjetunió számára. Tény azonban, hogy végzetesen meggyengült a szovjet hatalmi tér, melyben a szovjet kliens államoknak működniük kellett. A hatalmat gyakorló uralkodó állam szintén meggyengült: nem csak gazdaságilag, hanem politikai szempontból is, hiszen a közép-európai események visszahatottak az ottani politikai rendszerre és aláásták annak stabilitását.

A közép-európai gyenge államok olyan esetekben voltak képesek befolyásolni a nemzetközi politikát, amikor a nagyhatalmak nem állt módjukban erőt kifejteni a térségben. 1918-ban hatalmi vákuum keletkezett, 1989-ben pedig a Szovjetunió korábban szinte korlátlan hatalma végzetesen meggyengült. Először a birodalom külső határán, vagyis a közép-európai gyenge államok érdekérvényesítő képessége a hatalmi tér fluktuációjának és belső átalakulásuknak a függvénye volt.